

TANKÖNYVRENDELÉS

A Z 1990-ES ÉVEK ELEJÉN AZ ÁLLAMI tankönyvkiadás monopóliumát gyors ütemben váltotta fel a „kvázi” piaci alapú kiadás és értékesítés (kvázi piac, hiszen nem pusztán az eladó és a fogyasztó, hanem az oktatási kormányzat, az oktatáspolitikai befolyása is érvényesül, meghatározva a tankönyv engedélyeztetés folyamatát, illetve a finanszírozást). A piacosodást elősegítették a több évig tartó és súlyos oktatáspolitikai vitákat kiváltó törvényi változások, amelyek a tankönyvkiadást, finanszírozást és terjesztést szabályozták (*Nagy Péter Tibor 1994*). A tankönyvpiac kialakuláshoz az innovatív iskolák és a pedagógusok is hozzájárultak, mivel ez az időszak egybeesett a különböző alternatív pedagógiák, új képzési programok és iskolatípusok megjelenésével és széles körű elterjedésével.

Korábbi vizsgálatok tapasztalatai szerint a szabad tankönyvválasztás megjelenésekor a pedagógusok egyidejűleg többféle tankönyvet is alkalmaztak, kipróbáltak. Ennek eredményeként 1997-re a vizsgálat során megkérdezett iskolák több mint fele alkalmazott új közismereti tankönyveket, közel kétharmaduk újította meg a nyelvkönyveket. A tankönyvek cseréjében leginkább az általános iskolák mutattak aktivitást, míg a nyelvkönyvek esetében a több nyelvet is tanító gimnáziumok. Csekély volt az aktivitás a szakképző intézményekben, bár ez főként a szakmai tankönyvekre vonatkozik (*Vágó 1997*).

A tankönyvkínálat dinamikus bővülését mutatja, hogy a tankönyvjegyzékben szereplő könyvek évenkénti gyarapodása igen nagy mértékű, különösen az általános iskoláknak szánt tankönyvek választéka gyarapodott. Emellett szintén dinamikusan növekedett a tanítási segédeszközök kínálata. A kínálat gazdagodását jelzi az egy tantárgyra eső tankönyvek növekvő száma is. Nemcsak a tankönyvek száma sokszorozódott meg, hanem az azokat forgalmazó kiadóké is.

Az OKI Információs Iroda 1999-től számítógépes nyilvántartást vezet az iskolák tankönyvrendeléseiről. A tanulmány az 1999/2000-es tanév közoktatási tankönyvrendelés országos adatai alapján készült. Ez az adatbázis nyilvántartja: a tankönyveket és azok főbb jellemzőit (pl. kiadó, tantárgy, évfolyam, fogyasztói ár, első kiadás éve); illetve az iskolák megrendeléseit.

Az adatok lehetővé teszik, hogy megvizsgáljuk a tankönyvkínálatot: a tankönyvjegyzékben szereplő könyvek összetételét, valamint a tankönyvkiadók jellegzetességait. Emellett arra is lehetőséget ad, hogy megismerjük a tankönyvpiac keresleti oldalát is: az iskolákat, mint fogyasztókat.

Az elemzés hiányossága, hogy csupán pillanatképet tud bemutatni, mivel egyetlen tanév adatait ismerjük, idősoros elemzésre, a változások bemutatására nincs módunk.

A másik hiányosság, hogy ez az adatbázis csak a közoktatási tankönyvrendeléseket tartja számon, hasonló nyilvántartási rendszer a szakképzés terén még nem áll rendelkezésre.

Tankönyvkínálat

A tankönyvjegyzékben szereplő könyvek számát illetően azt tapasztaljuk, hogy az 1991–97 között kb. két évente a kétszeresére nőtt. Az elmúlt két tanévben ez a folyamat kissé lelassult, kb. másfélszeres növekedés tapasztalható. Az 1999/2000-es tanévben 4134 könyv szerepelt a tankönyvjegyzékben. A tankönyvek döntő többsége közoktatási (83%), alig több mint egytizede nemzetiségi és csupán néhány százaléka (4%) értelmi fogyatékosnak írt tankönyv.

Durva bontásban az alapfokú tankönyvek száma a legnagyobb, ezt követik a középfokú könyvek, legalacsonyabb az idegennyelvkönyvek száma. Ennél pontosabb információt nyújt a tankönyvek évfolyam szerinti csoportosítása. Azonban a tankönyvek évfolyamok szerinti megoszlását igen nehéz elemezni, mivel csupán a könyvek alig több mint fele sorolható egy évfolyamhoz, a másik fele több évfolyam tanításához is alkalmazható. Főként az idegen nyelv és az informatika területén találunk ilyen tankönyveket. Az évfolyamok variációja viszont igen nagy számú, összevonását és kezelhetőségét az is befolyásolja, hogy egy évfolyam többféle képzési formát is jelenthet. Nem véletlen, hogy a tankönyvkínálat az 5–8. évfolyamon a legnagyobb. Ezen belül is jelentős emelkedés figyelhető meg a 7. évfolyamon, vagyis a nagyobb kínálat a háromféle (a nyolc-, a hat- és a négyosztályos) gimnáziumi képzés egymás mellett élésével magyarázható. Ugyancsak a képzési formák változatossága áll a középfokú tankönyvkínálat mögött. A tankönyvek száma az alsó tagozaton a legalacsonyabb. Ám egyetlen évfolyamon sincs könnyű dolguk a pedagógusoknak, szakmai közösségeknek, hiszen egy-egy évfolyamon közel 200 vagy ennél is több könyv közül válogathatnak.

A tankönyvek tantárgyak szerinti elemzése szintén igen bonyolult, mivel összesen 117 tantárgy számára kínál könyveket a tankönyvjegyzék. Abszolút értékben az angolkönyvek száma a legmagasabb (427), viszont itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy az angolkönyvek 13 (12+0. évfolyam) évfolyam számára nyújtanak kínálatot. A matematika szintén olyan tantárgy, amely a teljes alap- és középfokú oktatásban megjelenik, a könyvek számát tekintve a második helyen áll. A magyar áll a harmadik helyen, amely három tantárgyként jelenik meg: alsó tagozaton magyar nyelv és irodalom, később pedig magyar irodalom, valamint magyar nyelvtan. Ha mindhárom együtt kezeljük, akkor messze a magyar könyvek száma a legmagasabb (847). A többi tantárgy évfolyamokhoz kötött, így a kínálat nagysága is csak eszerint értelmezhető. A főbb tantárgyak közül a legkisebb kínálat a készségtantárgyakat jellemzi (rajz, ének, technika). A többi tantárgynál évfolyamonként legalább tíz a tankönyv-alternatívák száma. Szélsőségesen extrém az 1. osztályosok magyar irodalom és nyelvkönyv kínálata, ahol 77 könyv közül válogathatnak a pedagógusok.

Az angol könyvek kimagasló kínálata jelzi a nyelvi képzés jelentős átalakulását és a társadalom megnövekedett elvárását az idegennyelv-oktatás iránt. A nyelvkönyvek

közül az angolkönyvek kínálata a leggazdagabb. A német a második helyen áll feleakkora kínálattal (217 db). (A nyelvkönyvek választéka természetesen összefügg a nyelvet tanulók számával. Kétségtelen, hogy az angolt tanuló diákok száma magasabb, mint a németé, de nem annyival, mint ahogy az a tankönyvkínálatban megjelenik, vagyis a német nyelvkönyv kínálat sokkal szerényebb, mint az angol.) A nyelvkönyvek közül a harmadik helyen a francia áll, de számát tekintve már a némethez képest is csak töredéknyi (30 db). Ezt követi az orosz, amelynek száma a latinhoz hasonló, illetve a spanyol és az olasz. Ha mindezeket a nemzetiségi nyelvkönyvek (pl. román, horvát, szerb) számával hasonlítjuk össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nemzetiségi nyelvkönyvkínálat nagyobb, mint az idegen nyelveké (az angol és a német kivételével).

A nyelvkönyvekkel szemben az informatika tankönyvek száma (143 db) viszont nem tükrözi azt az óriási igényt, amelyet jelenleg a társadalom és a gazdaság területén az e tantárgyhoz köthető ismeretek iránt tapasztalhatunk. A tantárgyak között az informatika könyvek kínálata csak a 12. helyen áll. Ez azonban azzal is magyarázható, hogy a számítástechnikai ismeretek megszerzésének nem a tankönyv, illetve az iskolai tanulás a legfőbb eszköze (*Török 1999*).

Kiadók

Az általunk vizsgált tankönyvadatbázis könyvei 196 kiadótól származnak. A kiadók több mint egyharmada (75 kiadó) csak egy-négy könyvet, viszont hét olyan kiadó van, amely 100 vagy annál több könyvet forgalmaz. Közülük is a Nemzeti Tankönyvkiadó emelkedik ki, amelynek monopóliuma igazán érzékelhető, hiszen évente több mint ezer könyvet ad ki. Az adatok tehát azt jelzik, hogy a mérhetetlenül sok kiadó közül a tankönyvkiadásban csak néhányan játszanak számottevő szerepet, és a Nemzeti Tankönyvkiadó dominanciája folyamatos.

Az adatbázis címjegyzéke alapján Zala megye kivételével, minden megyében működik legalább egy kiadó, de a cégek több mint fele budapesti székhelyű. A többi megye közül is csak Pest megye emelkedik ki, vagyis a tankönyvkiadók erőteljesen a fővárosra és az agglomerációra koncentráltak.

Az összes kiadó elemzése nagy számuk miatt nehézkes lenne, ezért csak azokat a kiadókat vizsgáljuk részletesebben, amelyek 50 vagy annál több könyvet forgalmaznak évente. Ez a 15 kiadó, a tankönyvjegyzékben szereplő könyvek háromnegyedét értékesíti.

Az 1. táblázat adataiból jól látható, hogy a kiadók képzési típusok szerint szakosodtak. Három kiadó csak nyelvkönyveket forgalmaz. Ugyanez jellemző a nemzetiiségi és a fogyatékos tanulók könyveire. Az alapfokú és a középfokú oktatásban már nem ilyen látványos az elkülönülés, itt többféle stratégiával találkozunk. 1) mindkét képzési formában hasonló nagyságrendben forgalmaznak tankönyveket (pl. Korona, Műszaki) 2) csak egyfajta képzésre specializálódtak (pl. Apáczai Kiadó, Oktker Kiadó). Emellett olyan kiadók is akadnak, amelyek bár nem egyenlő nagyságrendben, de mindkét képzési formát megcélzották (pl. AKG, Dinasztia, Mozaik). Külön kell kezelnünk a Nemzeti Tankönyvkiadót, amely minden képzési típus számára igen nagy számban kínál könyveket. Még az általa legkisebb számban forgalmazott nyelv-

könyvek száma is megelőzi a csak nyelvkönyveket kiadó cégekéét. A tankönyvek számát tekintve a Nemzeti Tankönyvkiadó mellett három kiadó emelkedik ki, a Műszaki, az Apáczai és a Mozaik Kiadó.

1. TÁBLA

A különböző tankönyvtípusok száma kiadók szerint

Kiadó	Alapfokú	Középfokú	Nyelvi	Fogyatékos	Nemzeti-ségi	Tanmenet	Tanári kézikönyv	Útmutató	Helyi tanterv
Nemzeti Tankönyvkiadó	435	314	119	146	418	166	121	93	32
Műszaki Könyvkiadó	125	126	0			110	91	25	72
Oktker KFT. - Nodus Kiadó	68	2	2			6	38	21	26
Holnap Kiadó	24	36	38			6	1	0	3
Apáczai Kiadó	114	1	5			96	77	41	3
Macmillan Kiadó	0	0	77			20	43	0	2
AKG Kiadó	20	36	0			0	3	0	0
Mozaik Kiadó	150	39	4			100	31	9	66
Korona Kiadó	27	21	0			8	13	6	6
Longman Kiadó	0	0	88			0	40	0	0
Oxford University Press	0	0	110			14	48	0	0
Konsept-H Kiadó	32	19	0	5	6	23	4	0	5
Dinasztia Kiadó	47	7	0			41	14	0	37
Pauz-Westermann Kiadó	34	2	0			19	21	0	9
Etnikum Kiadó ^a	4	6	0		53	0	0	0	0
Összesen	1080	609	443	151	477	609	545	195	258

a A kiadó 1999-ben beszüntette működését. (a szerk.)

Sokkal szerényebb a kínálat a tanári segédeszközök terén. A kiadók többsége nem ad ki túl sok segédeszközt a tankönyveihez. Így pl. a Nemzeti Tankönyvkiadó csak a megjelent könyvek egyötödéhez ad segédleteket, és vannak olyan kiadók, amelyek egyáltalán nem forgalmaznak ilyeneket. Az új nagy kiadók (Apáczai, Műszaki, Mozaik) viszont ebből is igen gazdag kínálatot nyújtanak.

1999/2000-ben a tankönyvek ára átlagosan 488 forint volt, viszont igen nagy volt a szórás. Vannak olyan könyvek, amelyek 100 forintba sem kerültek, de vannak több ezer forintosak is. A tankönyvek ára képzési típusonként és tantárgyanként is szignifikánsan különbözők. Az értelmi fogyatékosnak írt könyvek a legolcsóbbak (214 forint), de a nemzetiségi tankönyvek is olcsóbbak (274 forint), mint az alapoktatás tankönyvei. Az alapfokra szánt könyvek ára alacsonyabb (370 forint), mint a középfokú könyveké a legdrágábbak a nyelvkönyvek (1022 forint). A főbb tantárgyak szerint a nyelvkönyvek után a történelemtankönyvek számítanak legdrágábbnak, illetve a társadalomtudományhoz kapcsolódó könyvek általában drágábbak, mint a természettudományhoz tartozók. A tankönyvek mellett a tanári segédletek árát is elemeztük, melyek átlagosan drágábbak a tankönyveknél. (átlagáruk 694 forint.) A tankönyvek ára kiadók szerint is különböző.

2. TÁBLA

A tankönyvek fogyasztói ára kiadók szerint

Kiadó	Átlag	Szórás	N
Nemzeti Tankönyvkiadó	350,3	218,9	1 384
Műszaki Könyvkiadó	484,1	188,7	346
Oktker KFT. - Nodus Kiadó	411,7	138,6	72
Holnap Kiadó	570,3	161,1	104
Apáczai Kiadó	339,4	121,7	145
Macmillan Kiadó	1 227,1	345,3	79
AKG Kiadó	836,7	289,4	51
Mozaik Kiadó	426,4	235,5	283
Korona Kiadó	611,9	196,7	57
Longman Kiadó	1 271,0	290,6	88
Oxford University Press	1 569,9	1 443,2	116
Konsept-H Kiadó	253,1	176,1	88
Dinasztia Kiadó	464,9	139,5	106
Pauz-Westermann Kiadó	270,8	160,9	70
Etnikum Kiadó	313,1	324,8	59
Összesen	488,4	351,9	3 048

A kiadók szerinti különbségek az eltérő képzési típusokkal valamint a tantárgyi különbségekkel is magyarázhatók. A Macmillan, a Longman és az Oxford kiadók relatíve azért forgalmazzák a legdrágább tankönyveket, mert csak idegen nyelvkönyveket adnak ki és azok a legdrágábbak. Ezzel szemben az Etnikum Kiadó azért a legolcsóbb, mert zömében a legolcsóbb típusba tartozó nemzetiségi könyveket ad ki. A Konsept-H és a Nemzeti Tankönyvkiadó is az olcsóbb kategóriába tartozik, mivel alapfokú, fogyatékos és nemzetiségi könyveket forgalmaz. A többségében alapfokú könyveket kiadó cégek árai szintén átlag alattiak (Pauz, Apáczai), míg a többségében középfokú könyveket kiadó cégek átlagos vagy átlag feletti árkatóriákkal forgalmazzák a tankönyveket.

Tehát a kiadók átlagos tankönyvárát alapvetően meghatározza, hogy milyen képzési típusra szakosodtak. Emellett az adatokból azt is láthatjuk, hogy a hasonló képzési típusra szakosodott cégek árai között is vannak különbségek. Ezek az eltérések a tantárgyi különbségekből adódnak. Pl. a középfokú könyveken belül az AKG vagy a Korona könyvei átlagosan azért drágábbak, mert főként társadalomtudományhoz kapcsolódó könyveket forgalmazznak. Ez már azt is jelzi, hogy a kiadók nemcsak képzési formák, hanem tantárgyak szerint is erősen szakosodtak.

Összesen 117 tantárgyhoz készülnek tankönyvek. Mivel ez a szám áttekinthetlenné teszi az elemzést, a tíz legfontosabb tantárgyat emeltük ki, amelyekben a legnagyobb a tankönyv választék. A következő táblázat az általuk kiadott tankönyvek tantárgyai szerint mutatja a kiadók összetételét.

3. TÁBLA

Egy tantárgyon belüli kiadói összetétel a tankönyvek száma szerint (%)

Kiadó	Magyar irodalom	Mate-matika	Törté-nelem	Föld-rajz	Fizika	Bioló-gia	Kémia	Magyar nyelv	Magyar
Nemzeti Tankönyvkiadó	43,0	39,5	49,2	39,6	60,3	49,7	46,2	17,8	47,2
Műszaki Könyvkiadó	4,5	30,8	15,0	8,8	8,9	13,3	21,5	8,9	12,4
Oktker KFT. - Nodus Kiadó	1,8	0	1,0	0	0	1,4	0	0	3,9
Holnap Kiadó	9,5	0,3	4,7	5,3	2,8	1,4	1,5	0,5	1,1
Apáczai Kiadó	10,9	2,7	2,1	4,1	3,9	4,2	3,1	18,8	3,9
Macmillan Kiadó	0	0	0	0	0	0	0	0	0
AKG Kiadó	2,3	2,7	6,7	2,9	0	0	0	1,0	0,6
Mozaik Kiadó	15,8	13,8	2,1	18,1	14,0	12,6	12,3	18,3	18,5
Korona Kiadó	7,4	0	13,0	0	0	0,7	1,5	1,6	2,2
Longman Kiadó	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Oxford University Press	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Konsept-H Kiadó	1,4	4,5	0	11,1	6,1	0	7,7	3,1	8,4
Dinasztia Kiadó	0,5	3,9	0,5	4,1	0	7,0	0,8	27,7	0
Pauz-Westermann Kiadó	3,2	0,3	2,1	5,8	1,7	9,8	4,6	0	1,7
Etnikum Kiadó	0	1,5	3,6	0,6	2,2	0	0,8	2,1	0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A felsorolt tantárgyak többségének tankönyveit a Nemzeti Tankönyvkiadó adja ki. A tankönyvek száma szerint a fizika tankönyvek csaknem kétharmadát, de a történelem, biológia, kémia és magyar tankönyvek közel felét is ez a kiadó forgalmazza. Legkevesebb számban az idegennyelv illetve a magyar irodalom és nyelv könyveinek kiadásában vesz részt.

A többi kiadó általában kétféle stratégiát követ: 1) csak egy-egy tantárgyhoz készítenek könyveket és ebben érnek el nagyobb fölényt a kiadók versenyében; 2) szélesebb a tantárgyi kínálatuk, de ezen belül egy-egy tantárgyra jobban koncentrálnak.

Az első stratégia az idegen nyelvtankönyvek kiadására jellemző. Három olyan kiadó van, amely csak ilyen könyvek kiadásában vesz részt. A többi kiadó közül a Műszaki Könyvkiadó nyújt a legnagyobb tankönyvválasztékot. Már a neve is jelzi, hogy főként természettudományi területekhez tartozó könyvek kiadásával foglalkozik, de jelenléte a társadalomtudomány területén sem elhanyagolható. A tankönyvkínálat gazdagsága alapján kiemelhető még az Apáczai és a Mozaik, amelyek főként a magyar (irodalom, nyelvtan és együttesen magyar irodalom és nyelv) tankönyvek terén nyújtanak bőséges alternatívát. Szintén a magyar nyelv és irodalom tantárgyon belül a Dinasztia Kiadó is jelentős számban készít tankönyveket.

A nyelvkönyvek kiadásához hasonló az informatika tankönyvek kiadása is. Az ezeket nagyobb számban forgalmazó cégek többsége csak erre a szakterületre specializálódott. További sajátosságuk, hogy a cégek között olyan is akad, amely nemcsak kiadási, hanem oktatási tevékenységgel is foglalkozik.

Az előző adatsor a tantárgyon belüli arányokat mutatta be, emellett azt is megvizsgáltuk, hogy egy kiadón belül milyen arányban szerepelnek egyes tantárgyak tankönyvei. Mivel a Nemzeti Tankönyvkiadó kínálata a legnagyobb, itt azt néztük meg, hogy milyen tantárgyaknál a legkisebb a választékuk. Ezek a következők: földrajz, kémia és angol.

A többi kiadónál tantárgyanként a legnagyobb választék a következőképpen alakul:

Matematika: Műszaki, Mozaik
 Magyar irodalom: Oktker, Holnap, Apáczai, Mozaik, Korona
 Magyar nyelv: Oktker,
 Magyar irodalom és nyelv: Apáczai, Mozaik, Konsept
 Történelem: AKG, Korona, Etnikum
 Földrajz: Konsept, Pauz
 Biológia: Pauz

Tehát mindkét irányú elemzés (tantárgyon belüli és kiadón belüli) azt mutatja, hogy a kiadók tantárgyakra szakosodtak, és a legtöbbben a magyarra.

Az ezredfordulón, az információs és kommunikációs technológia korában az oktatás folyamatában a „papír”, a könyv mellett egyre nagyobb szerep hárul a multimédiás eszközökre. Ez azonban még nem érzékelhető a tankönyvkiadásban, mivel a különböző audiovizuális és multimédiás segédeszközök forgalmazása igen korlátozott. Csupán a tankönyvek töredékéhez kapcsolódik ilyen szolgáltatás. Leginkább az idegen nyelvkönyveket kiadó cégek (Longman, Oxford, Macmillan) kapcsolják össze tankönyveiket ezekkel a plusz szolgáltatásokkal, hangkazettákkal és videókkal. Emellett egy-két kiadó próbálkozott új eszközökkel, pl. a Műszaki Kiadó floppy, az Apáczai Kiadó pedig CD melléklettel. A csekély kínálatot a fogyasztók eszközellátottsága is befolyásolhatja. Bár azt is hozzá kell tennünk, hogy egy korábbi vizsgálat tapasztalatai szerint csak igen kevés iskola számára jelent gondot a klasszikus taneszközök (írásvetítő, magnó, videó stb.) hiánya, és azon iskolák aránya sem éri el a 10%-ot, ahol hiányzik a számítógép (*Vágó 1997*).

A következő elemzési szempontunk a tankönyvek első kiadásának éve, vagyis azt vizsgáltuk, hogy mennyire újak, frissek a kiadók kínálatai. A jelenleg kiadott tankönyvek „átlagéletkora” hat év. A legrégebbi könyveket (11–13 éves) az Oxford és a Longman Kiadó forgalmazza, míg a legfrissebbeket (1–2 éves) az Etnikum Kiadó. Érdekes, hogy éppen a nyelvkönyveket forgalmazó kiadók adnak ki leginkább régi könyveket, míg a nemzetiségi tankönyveket értékesítő kiadók a legfrissebbeket. Ennek az lehet az oka, hogy a rendszerváltás az oktatásban az idegen nyelvi képzéssel kezdődött, hiszen 1989-ben törölték el az orosz, mint kötelező nyelv oktatását, és jelentős kereslet mutatkozott más idegen nyelvkönyvek iránt. Feltételezésünket egy 1994-ben született elemzés is megerősíti, amely szerint az akkori tankönyvjegyzékben szereplő nyelvkönyvek közel 80%-át nem a Nemzeti Tankönyvkiadó adta ki. A nyugati nyelvek iránti nagyfokú kereslet leggyorsabb kielégítési módja a nyugati nyelvkönyvek licenstől megvásárlása, illetve a külföldi kiadók közvetlen megjelenése volt (*Györgyi 1994*). Ugyanakkor nyelvenként is változó a könyvek átlagéletkora. A

legkorábbiak az angol könyvek, tehát leghamarabb itt növekedett a kínálat, a többi nyelvkönyv ennél jóval frissebb.

Az alapfokú és a középfokú könyvek „életkora” között nincs különbség, ezek a könyvek átlagosan hatévesek, a nyelvkönyvek átlagéletkora 10 év, a nemzetiségi könyveké pedig három év. A legfontosabb tantárgyak szerint elemezve az első kiadás évét azt tapasztaltuk, hogy a történelem, illetve az új tantárgyként bevezetett informatika, számítástechnika könyvek a legfrissebb kiadásúak. Habár ez utóbbinál azt is meg kell jegyeznünk, hogy az informatika könyvek egyharmada ötévesnél idősebb. Az ágazat gyors fejlődése miatt ezen a szakterületen ezeknek a tankönyveknek a felhasználhatósága már igencsak kérdéses.

Ennél újabbak a tanároknak szánt kiadványok. A tanmenetek és a helyi tantervek átlagosan ötévesek, ami a nat bevezetésének időpontjával magyarázható.

Tankönyvrendelések

Az OKI Információs Iroda adatbázisa a tankönyveket megrendelő iskolák nevét, címét és megyéjét tartalmazta. A részletesebb vizsgálat érdekében az adatbázist kibővítettük, és más címjegyzékek alapján az iskolák képzési típusát, illetve az iskolák településtípusát és hozzárendeltük.

Ebben az összefüggésben a tankönyvek fogyasztói árát több szempont szerint is megvizsgáltuk. A fogyasztói árak az iskola típusa alapján jelentős különbségeket mutatnak. Az általános iskolákban használt tankönyvek a legolcsóbbak (átlagosan 369 forint). A középmezőnybe tartoznak a szakképzésben használt közoktatási tankönyvek, közöttük is a szakmunkástanulók tankönyvei a legolcsóbbak (átlagosan 474 forint). Az új modell szerint oktató világbanki és a hagyományos szakközépiskolai tankönyvek átlagos árában nincs jelentős különbség (átlagosan 491 és 506 forint). A legdrágábbak a gimnáziumok által rendelt tankönyvek (átlagosan 540 forint). Feltételezésünkkel ellentétben, az új modellek szerint oktató iskolák – mint pl. a szerkezetváltó gimnáziumok – nem a legdrágább tankönyveket használják, átlagos áruk a szakközépiskolákban alkalmazott tankönyvek áraihoz hasonlók. Ez azzal is összefügg, hogy a szerkezetváltó gimnáziumok az általános iskolai tankönyveket is használják az alsóbb évfolyamokon, és mivel az alapfokú tankönyvek olcsóbbak, ez a szerkezetváltó iskolák tankönyvárát lefelé húzza.

A tankönyvek árait iskolatípusok szerint megyénként is elemeztük. Szignifikáns különbségeket csak néhány esetben találtunk. Ezek a különbségek csak részben igazolták azt a feltételezésünket, hogy a „szegényebb” megyék iskolái inkább az olcsóbb tankönyveket vásárolják. Budapest és Vas megye iskolái ugyan minden iskolatípus szerint az átlagosnál drágább tankönyveket vásárolnak, de ebbe a csoportba került Nógrád megye is. Vagyis ezekben a megyékben költenek a szülők átlagosan a legtöbbet tankönyvekre. Ugyanakkor az átlag alatti kategóriába Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mellett olyan megyék is tartoznak, mint Győr-Sopron vagy Fejér megye. Igaz, hogy Szabolcsban minden iskolatípusban átlag alatt állnak a megrendelt tankönyvek árai, míg a másik két megyében, pl. a világbanki képzésben, jóval átlag feletti a tan-

könyvek átlagos ára. Emellett az átlagosnál olcsóbb tankönyveket rendelnek Somogy megye iskolái is.

Az átlagos kategóriába tartoznak iskolatípustól függetlenül a következő megyék: Békés, Csongrád, Hajdú és Zala megye.

A többi megyében az iskolatípus erősen meghatározza, hogy a szülők mennyit költenek tankönyvekre. Így pl. Komárom, Borsod, Veszprém és Pest megye is az átlagos kategóriába tartozik, de a gimnáziumi (szerkezetváltó is) képzésben jóval átlag feletti a megrendelt tankönyvek ára. Heves szintén az átlagos megyék közé tartozik, ott viszont a szakképzésben megrendelt tankönyvek árai magasabbak az átlagnál.

Baranya, Tolna és Bács-Kiskun megye ugyan az átlag alatti kategóriába sorolható, de a szakképzésben használt közoktatási tankönyvek itt is átlag felettek.

Ezek az adatok tehát arra utalnak, hogy nem lehet egyértelműen egy nyugat-kelet irányú lejtőt felfedezni a megrendelt tankönyvek fogyasztói árának alakulásában, mert iskolatípusonként ill. iskolánként is igen jelentősek a különbségek.

A megyei szintű elemzéssel szemben a településtípusok szerinti vizsgálat sokkal egyértelműbb eredményt mutat. Természetesen itt is az iskolatípus szerinti átlagfogyasztást vettük figyelembe. Az általános iskolák esetében Budapest és a megyeszékhelyek között nincs különbség a megrendelt tankönyvek átlagos árában, viszont a többi településtípusnál ahogy csökken a településnagyság, úgy csökken a tankönyvekre költött átlagos összeg is. Budapest fölénye a gimnáziumi könyvekre költött átlagos összegben is megmutatkozik, a többi településtípus között azonban ebben a tekintetben nem fedezhető föl szignifikáns különbség.

A szakképzésen belül, a szakközépiskolai képzésben szintén egy településlejtő figyelhető meg, minél nagyobb egy település, annál többet költenek a szülők tankönyvekre. A világbanki iskolák esetében a megyeszékhelyek és a városok megelőzik Budapestet, és a szakmunkásképzésben is a megyeszékhelyi iskolák tanulói költenek többet tankönyvekre, mint a budapestiek.

Vagyis az iskolák által megrendelt tankönyvek átlagos ára szoros összefüggésben áll a település nagyságával. Iskolatípustól függetlenül a kisvárosok és különösen a községek költenek átlagosan a legkevesebbet tankönyvekre, míg Budapest és a megyeszékhelyek a legtöbbet. Az iskola típusa abban játszik szerepet, hogy Budapest vagy a többi nagyváros fölénye egy-egy képzési formán belül is érzékelhető.

Tanári eszközök

Azt is megvizsgáltuk, hogy megyék, iskolatípusok és településtípusok szerint milyen különbségek vannak a tanárokat segítő eszközök megrendelésében, elemeztük a tanmenetek, a helyi tantervek és a tanári kézikönyvek iskolánkénti megrendelését.

Iskolatípusok szerint átlagosan legtöbb tanmenetet az általános iskolák és a szakmunkásképző iskolák rendeltek. A szerkezetváltó iskolák is átlag fölött vannak, míg a legkevesebbet a gimnáziumok rendelték. A tanári kézikönyvek megrendeléseinél szintén az általános iskolák állnak az élen, őket a szerkezetváltó gimnáziumok követik. A szakképző intézmények tartottak a legkevésbé igényt a tanári kézikönyvekre. Ugyanez jellemző a helyi tantervekre is.

Összességében tehát a tanárokat segítő kiadványok megrendelésében az általános iskolák és a szerkezetváltó gimnáziumok állnak az élen. Természetesen ez nem nagy meglepetés, hiszen a nat bevezetése az általános iskolákat érintette leginkább. A szerkezetváltó gimnáziumokat ugyancsak jelentős mértékben érintették a nat bevezetésével kapcsolatos változások. Mindemellett meglepő a szakképző intézmények korlátozott számú megrendelése, hiszen az általános képzés meghosszabbítása, a 9–10. osztályos képzés bevezetése ezen intézmények életében is jelentős változásokat hozott. A tanmenetek nagyobb számú megrendelésében ez a változás érzékelhető, de a tanári kézikönyvek és a helyi tantervek legalacsonyabb arányú megrendelése azt mutatja, hogy nem vettek igénybe túl sok pedagógiai segítséget az új képzés beindításához.

A különböző módszertani eszközök igénybevételét megyei szinten is elemeztük, de csak településtípusok szerint tapasztaltunk szignifikáns eltéréseket. Az általános iskolákban és a szakképzés különböző formáiban azt tapasztaltuk, hogy a községi iskolák átlagosan nagyobb arányban rendeltek tanmeneteket, tanterveket és kézikönyveket, mint a többi település iskolái. A gimnáziumi képzésben a megyeszékhelyek, a szerkezetváltó gimnáziumoknál pedig Budapest áll az élen a megrendelések gyakoriságát tekintve.

A megrendelt könyvek néhány további jellemzője

Mivel az adatbázis aszerint is megkülönbözteti a tankönyveket, hogy újak-e vagy sem, e szempont alapján is elemeztük az iskolák megrendeléseit. Iskolatípusok szerint az általános iskolák használnak a legritkábban új tankönyveket, és őket követik a szerkezetváltó gimnáziumok. A világbanki iskolákban használják a legújabb tankönyveket, átlagosan ott a legnagyobb arányú az újonnan megrendelt tankönyvek száma. Második helyen a gimnáziumok állnak. Emiatt a vegyes iskolatípusok, világbanki iskolák és gimnáziumok, illetve gimnáziumok és szakközépiskolák szintén az új könyveket használók közé sorolhatók.

Településtípusonként nézve azt tapasztaljuk, hogy a kisebb települések iskolái szívesebben próbálkoznak új tankönyvek kipróbálásával, mint a nagyobbak. Kivételt képeznek a világbanki iskolák, amelyek főként Budapesten alkalmaznak új tankönyveket. Megyék szerint nincs lényeges különbség az új tankönyvek felhasználása tekintetében.

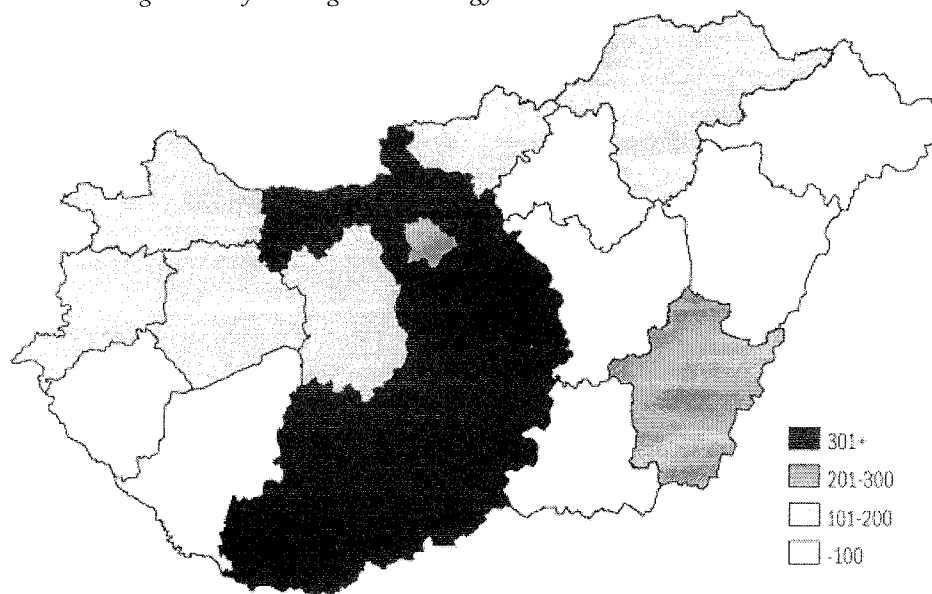
A nat-kompatibilis tankönyvek alkalmazása elsősorban az iskolák típusától függ. Érthető módon az általános iskolákban a leggyakoribb a nat kompatibilis megrendelések száma. Emellett a szerkezetváltó gimnáziumok is nagyobb arányban rendelik ezeket a könyvtípusokat. A szakképző intézmények megrendeléseit átlagosnak tekinthetők, míg a legkisebb mértékben a gimnáziumok és vegyes profilú intézmények (gimnázium és szakközépiskola) tartanak igényt ilyen típusú tankönyvekre.

Az adatbázis ugyan csak a közoktatási tankönyvek megrendelését tartja nyilván, de ezen belül megkülönbözteti a nemzetiségi tankönyveket. Ezek megrendelése is szoros összefüggést mutat az iskola típusával illetve az iskola elhelyezkedésével. Az iskolák típusa alapján az általános iskolák a nemzetiségi tankönyvek legfőbb használói. Második helyen a szerkezetváltó gimnáziumok állnak, de még a gimnáziumokban is jelentős mértékű ezen könyvek megrendelése. A szakképző iskolákban és a vegyes iskolatípusokban csak elszórtan találkozhatunk ilyen tankönyvekkel.

Megyék szerint is jelentős különbségek vannak a nemzetiségi tankönyvek megrendelésében. Az általános iskolákon belül kiugróan magas arányú a Baranya megyei iskolák megrendelése. Emellett Pest, Bács-Kiskun és Tolna megyében jelentős mértékű a nemzetiségi tankönyvek használata. Legkevésbé Szolnok megyében van jelen a nemzetiségi képzés, szintén kicsi az aránya Heves, Csongrád és Somogy megyében. (Az 1. ábra a megyék szerinti nemzetiségi tankönyv megrendelést mutatja az általános iskolákban.)

1. ÁBRA

A nemzetiségi tankönyvek megrendelése megyénként

A gimnáziumi és a szerkezetváltó képzésen belül már csak a megyék harmadában, illetve felében jellemző a nemzetiségi tankönyvek használata. A gimnáziumi képzésen belül is Baranya megye áll az élen, Budapest pedig a második helyen. A szerkezetváltó gimnáziumok között viszont Budapest jelentősen kiemelkedik a többi régió közül.

A nemzetiségi oktatáson belül azt is megvizsgáltuk, hogy milyen nyelvkönyveket rendelnek az iskolák. Az általános iskolákban a nemzetiségi nyelvkönyvek kétharmada német. Tolna, Veszprém és Fejér megye nemzetiségi tankönyvrendelése szinte kizárólag csak német nyelvkönyvekből állnak, de szintén jelentős mértékű Budapest és Baranya megye megrendelése is. A megrendelések alapján a német után a nyelvek rangsorát a szlovák és a horvát követi. Negyedik helyen a cigány kultúra tantárgy áll. Ezt követik a román és a szerb nyelvkönyvek, míg a legkisebb számú a szlovén nyelvkönyvek megrendelése. Ez a sorrend egyébként – az OM adataival összevetve – meggyezik a nemzetiségi nyelvet tanulók számával.

Megyék szerint a szlovák nyelvkönyveket legnagyobb arányban a Békés, Nógrád és Komárom megyei iskolák rendelik; a horvát nyelvkönyveket pedig a baranyai és Bács-

Kiskun megyei iskolák. A román nyelvkönyveket Békés és Hajdú-Bihar, míg a szerb tankönyveket Csongrád megye iskolái rendelik a legnagyobb arányban.

A cigány kultúra tankönyveit Szabolcs-Szatmár és Borsod megye iskolái rendelik a leggyakrabban, bár Borsodban a szlovák nyelvkönyveket rendelő iskolák száma több mint kétszer akkora, mint a cigány tankönyvéké. Szintén jelentős Somogy és Zala megye iskoláinak megrendelése is.

A cigány tanulók számáról hivatalos statisztika legutoljára 1993-ban készült. Ezek az adatok azt mutatták, hogy a cigány tanulók aránya átlagosan Borsod, Somogy, Nógrád, Szabolcs és Baranya megye általános iskoláiban a legmagasabb. A két adat-sor tehát nem teljesen fedi egymást, a Nógrád és a Baranya megyei iskolák nem a tanulói összetételük arányában rendelnek cigány tankönyveket. Emellett ha még azt is megvizsgáljuk, hogy mekkora a nemzetiségi oktatásban tanulók illetve a cigány tanulók száma, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy még az 1993-as adatok és a jelenlegi nemzetiségi oktatásban részesülő tanulók száma között is majdnem háromszoros az eltérés, vagyis háromszor több cigány általános iskolás volt már 1993-ban, mint amennyi a nemzetiségi oktatásban tanulók jelenlegi száma. Tehát a nemzetiségi oktatáson belül a tankönyvrendelések számát tekintve a többi nyelvhez képest feltűnően alulreprezentált a cigány tankönyvek megrendelése.

Nyelvenként elemezve a nemzetiségi tankönyvrendelést azt tapasztaltuk, hogy a német nyelv, mint rejtett idegen nyelvi képzés uralja a nemzetiségi oktatást. Ha ettől eltekintünk, akkor térképünk kissé átalakul, mivel a legnagyobb számú megrendelést Békés, Nógrád, Bács-Kiskun és Pest megye iskolái adják.

Piaci részesedés

Azt is megvizsgáltuk, hogy mekkora a kiadók részesedése az összes megrendelésből (524 138 megrendelés volt a vizsgált tanévben). A megrendelések több mint felét (54%) a Nemzeti Tankönyvkiadó elégítette ki. A tankönyvpiac liberalizálása óta ugyan tíz év telt el, mégis ez a kiadó maradt a piacvezető. A legnagyobb kiadó piaci részesedése szoros összefüggést mutat az iskolatípusokkal. Piaci részesedése leginkább az általános iskolákban csökkent, ahol egyharmad alá esett vissza. Az átlagtól szintén valamivel alacsonyabb a részesedése a szerkezetváltó gimnáziumokban. Átlagosnak tekinthető a szakképző intézményekben, viszont átlag fölötti a gimnáziumokban. Tehát az újonnan létrejött kiadók leginkább a legnagyobb piacot jelentő általános iskolákat célozták meg és hódították el a Nemzeti Tankönyvkiadótól. A ma jegyzett 196 kiadó közül az általános iskolák megrendeléseinek túlnyomó többségét (82%-át) négy kiadó (Nemzeti Tankönyvkiadó, Műszaki Kiadó, Apáczai Kiadó, Mozaik Kiadó) elégíti ki. Ez azt jelzi, hogy a megsokszorozódott kiadói létszám ellenére csak néhány kiadó tudja felvenni a versenyt a Nemzeti Tankönyvkiadóval. A három új kiadó közül az Apáczai Kiadó részesedése hasonló a Nemzeti Tankönyvkiadóhoz, a másik kettő jóval alacsonyabb (mindkettő 10% körüli).

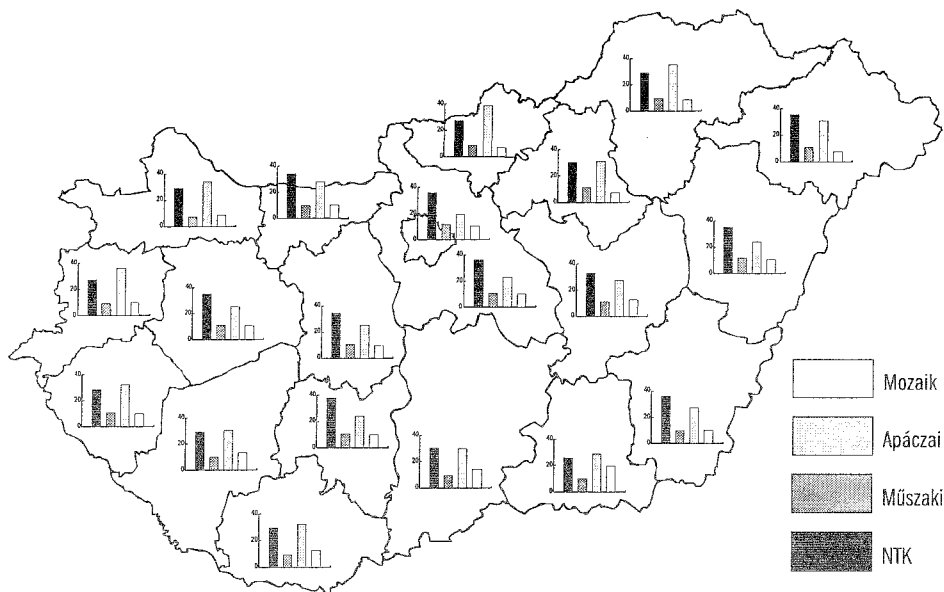
A többi iskolatípusban nem összpontosult ennyire a tankönyvforgalmazás. A Nemzeti Tankönyvkiadó vezető szerepét egyetlen kiadó sem veszélyezteti igazán, mivel több új kiadó között oszlanak meg a tankönyvrendelések. A már az általános iskolák-

nál említett három kiadó mellett, a gimnáziumi és szerkezetváltó gimnáziumi képzésen belül a Krónika-Nova, a szakképzésen belül pedig a Konsept-H Kiadó bír jelentős szereppel. Emellett az idegen nyelvkönyveket kiadó cégek is számottevő részesedést szereztek.

Az iskolatípusokon kívül a megrendelések aránya megyék szerint is különböző. Iskolatípustól függetlenül a Nemzeti Tankönyvkiadó részesedése Csongrád, Bács-Kiskun és Nógrád megyében a legalacsonyabb, Békés, Szabolcs és Szolnok megyében viszont az országos átlag feletti. Az általános iskolákon belül a négy kiadó részesedését vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a Műszaki Kiadó közel hasonló arányban van jelen az összes megyében. Ezzel szemben a Mozaik Kiadó aránya megyék szerint erősen változó. Pl. Csongrád megyében az összes megrendelés egyötödét, míg más megyékben (pl. Nógrád, Heves, Szabolcs) ennek csak töredékét értékesíti. Az Apáczai Kiadó a legnagyobb vetélytársa a Nemzeti Tankönyvkiadónak. Ezt jelzi, hogy jó néhány megyében meg is előzi a Nemzeti Tankönyvkiadót. A megyék szerinti részesedés mértéke valószínűleg a kiadók elhelyezkedésével is összefügg, hiszen az Apáczai és a Mozaik is vidéki központtal rendelkezik. A Mozaik – az adatbázis címjegyzéke szerint – Csongrád megyei, feltehetően ezzel magyarázható ottani erőteljes térhódítása. Az Apáczai Kiadó viszont Vas megyei és ebből a megyéből származik a legtöbb megrendelése is. Emellett ezzel magyarázható az is, hogy a Nemzeti Tankönyvkiadó székhelyére, Budapestre és Pest megyébe egyik vidéki kiadónak sem sikerült igazán betérnie. (A kiadók megyék szerinti részesedését a 2. ábra mutatja.)

2. ÁBRA

A négy nagyobb kiadó részesedésének megyénkénti megoszlása

Összegzés

A tankönyvkiadás liberalizálását követően többszörösére duzzadt a tankönyvkínálat és vele párhuzamosan a kiadók száma is. Ma tizenhétszer több könyv szerepel a tankönyvjegyzékben, mint 1991-ben és a korábban egyetlen Nemzeti Tankönyvkiadón kívül jelenleg 195 cég vesz részt a tankönyvforgalmazásban.

A tankönyvkínálat szerkezetét több dolog is befolyásolja: az oktatási reform folyamata, az iskolai innováció, valamint a kiadók üzleti stratégiája. Legelsőként a nyelvkönyvek piacán – különösen az angol területén – történt robbanásszerű változás. Az iskolatípusok szerinti elemzés pedig azt mutatta, hogy az általános iskolai képzésben a leggazdagabb a tankönyvkínálat. Ez azzal is összefüggésben áll, hogy a kiadók leginkább ezt a legnagyobb piacot jelentő iskolatípust célozták meg.

Habár a kiadók száma többszörösére emelkedett, az általuk forgalmazott tankönyvek száma alapján csupán a kiadók egyötöde számít meghatározónak a piacon. A kiadók megrendeléseinek elemzése azt mutatta, hogy a cégek mind képzési típus mind tantárgyak szerint specializálódtak. A Nemzeti Tankönyvkiadó dominanciája még mindig érzékelhető mind a tankönyvkínálat mind a megrendelések mértékében. Részesedése a középfokú képzésben a legnagyobb, mivel az általános iskolák megrendeléseinek jelentős részét már az új kiadók elégítik ki.

FEHÉRVÁRI ANIKÓ

IRODALOM

- NAGY PÉTER TIBOR (1994) Tankönyvpolitika a kilencvenes években. *Educatio*, No. 4.
- GYÖRGYI ZOLTÁN (1994) Tankönyvpiac. *Educatio*, No. 4.
- VÁGÓ IRÉN (1997) Tankönyvek és taneszközök. Háttér tanulmány a Jelentés a magyar közoktatásról 1997-hez.
- TOMPA KLÁRA (1997) Taneszközjegyzék a Nemzeti Alaptanterv tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, No. 11.
- Statisztikai Tájékoztató. Alapfokú Oktatás, Középfokú Oktatás*. Bp., Oktatási Minisztérium, 1993., 1999.
- TÖRÖK BALÁZS (2000) *Diákok számítógéphasználati szokásai*. Bp., Oktatókutató Intézet. (Kézirat)